

YILAN, HAVVA, ADEM ARASINDA GEÇEN OLAYLARA İSLAM ve YAHUDİLİĞİN BAKIŞI

Hakkı Şah YASDIMAN*

ÖZET

Bu araştırmada İslami öğretilerdeki Cennet'ten çıkarılışa neden olan olaylar incelenecektir. Daha sonra Yahudi öğretilerdeki Eden'den çıkarılışa götüren süreç ele alınacaktır. Arkasından da her iki öğretilerdeki benzer ve farklı hususlar ortaya konulacaktır. Böylece her iki din arasında herhangi bir etkileşimin olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Eden, Cennet, Şeytan, Havva, Adem, Yasak Ağaç, Tanah, Kur'an, Hadis, Tefsir, Yahudilik, İslam.

THE EVENTS OCCURED BEFORE THE FALL OF SERPENT, EVE, ADAM FROM POINT OF ISLAMIC AND JUDAIC VIEWS.

ABSTRACT

In this research events that led to mans' fall from God's grace and their removal from the Heaven in Islamic tradition will be analysed. First the process leading to man loosing his position in the Eden in Jewish tradition will be discussed. After that the similarities and differences between these two traditions will be evaluated in order to determine if there is an interaction between two religions on the question of man's creation.

Key words: Eden, Paradise, Satan, Eve, Adam, Forbidden Tree, Tanach, Koran, Hadith, Interpretation, Judaism, Islam.

İslami literatürdeki Adem ve Havva ilişkilerini konu edinen bahislere bakıldığında genelde Havva'yı hedef gösteren ifadeler yer verildiği görülür. Özellikle Cennet'ten çıkarılışın ele alındığı bölümlerde Havva'nın yapıp-ettikleriyle alakalı bir takım senaryolar üzerinde durulur. Bu senaryolardaki kurguların da etkisiyle, konu hakkında derinlemesine bilgisi olmayan

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, hakki.ydiman@deu.edu.tr

müslümanların önemli bir kısmı Havva'nın Allah'a isyan eden, kıskırtıcı, baştan çıkartıcı, aldanan ve aldatan bir varlık olduğuna inanır. Buna göre, Havva hem Cennet'ten çıkarılmanın hem de insanoğlunun ölümsüzlüğü kaybedip, yaşamın zorluklarıyla karşı karşıya kalmasının baş sorumlusudur.

Biz bu araştırmayı Cennet'ten çıkarılış sürecindeki olaylarda Havva'nın gerçek rolünün ne olduğunu ortaya koymak için yaptık. Araştırmamızda Cennet'ten/Eden'den¹ çıkarılışa neden olan olayları başlangıçta İslami öğretiye göre ele aldık. Bunu yaparken de öncelikle Kur'an'daki ayetlere baktık. Arkasından ikinci derecedeki kaynakları inceledik. Bu kaynaklarda karşımıza çıkan, ama Kur'an'da bulamadığımız malumatın izini sürmek ve arka planını irdelemek amacıyla Yahudi kutsal metinlerine yöneldik. Daha sonra, Yahudi ve İslam kutsal metinleri arasında karşılaştırmalar yaparak, benzer ve farklı yönleri kaydettik. Böylece, her iki öğreti arasında herhangi bir etkileşimin olup olmadığını, bir başka ifade ile İslami literatürdeki Havva karşıtı metinlerin Yahudi kültürünün etkisinden kaynaklanıp kaynaklanmadığını tespit etmeye çalıştık. Çalışmamızı bu şekilde tespit, tasvir ve karşılaştırma metotlarını esas almak suretiyle apolojetik olmayan (aksine İslami literatürdeki malumatı sorgulayan, hatta eleştiren), objektif ve analitik bir bakış açısıyla hazırladık.

Araştırmamızın başında iki hususun altını çizmeliyiz. Bunlardan birincisi; araştırma ve incelemelerimiz sırasında ulaştığımız bilgileri kaydederken zaman zaman Hıristiyanlığın konu ile ilgili görüşlerine yer vermiş olmamızdır.² Bunun sebebi; İslami eserlerde Hıristiyan öğretilerden de izlerin bulunmasıdır. Aslında belirtmeliyiz ki, Hıristiyanlığın bu konudaki görüşleri, yine önemli ölçüde, Yahudilik'ten kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, Hıristiyan metinlerinden

¹ İbranice “גֶּדֶן” “Eden” kelimesi “Aden” ve “Edon” şeklinde de kullanılmaktadır. Örneğin, bu kelime Kitabı Mukaddes'in İngilizce ve Türkçe nüshalarında Aden şeklinde geçmektedir (örnek olarak bkz. *Kutsal Kitap [Yeni Çeviri]: Eski ve Yeni Antlaşma [Tevrat, Zebur, İncil], Yararılış, 2:8-15*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2001). Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş. tarafından yayınlanan *Tora: Türkçe Çeviri ve Açıklamalarla Tora ve Afiara 1. Kitap Beresit*'te (Çev. Moşe Farsi, Ed. Yitshak Heleva ve dğr., İstanbul, 2002) ise bu kelime “Eden” şeklinde kullanılmaktadır. Bu kelimenin diğer dillerdeki kullanımı için bkz. Erdem, Mustafa, *Hazreti Adem (İlk İnsan)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s.31; Cohen, Chaim, “Eden, Garden of”, *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, Ed. R. J. Zwi, Werblowsky & Geoffrey Wigador, Oxford University Press, Oxford, 1997, s. 214. Biz araştırmamızda bu kelimenin İbranice aslına ve okunuşuna uygun olarak, “Eden” şeklindeki kullanımı tercih ettik.

² Zaman zaman, çok kısa da olsa, dipnotlarda Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da karşılaştığımız bir kısım inançların aslında çok daha önceki kültürlerden aktarıldığı olgusuna yer verdik. Böylece, karşılıklı etkileşimin sadece Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da görülmediğine, bu durumun tarih boyunca pek çok kültürde söz konusu olduğuna işaret etmek istedik. Bunu yapmakla, “İslami” diye kabul edilen ve inanılan bir takım inançların köklerinin bazen Yahudilik ve Hıristiyanlık'tan çok daha gerilere ve derinlere uzandığına dikkati çekmeyi amaçladık.

yaptığımız alıntılarda da biz bir anlamda Yahudi öğretiyi irdelemeye devam etmiş olduk.

İşaret etmek istediğimiz ikinci husus; araştırmamızı temellendirebilmemiz bakımından çalışmamızın hemen girişinde Yahudilerin ve Hıristiyanların Arap yarımadası'ndaki İslam öncesi varlıklarına çok kısa bir şekilde değinmiş olmamızdır. Böylece, araştırmamızda yapacağımız karşılaştırmalarda Yahudi-Hıristiyan kültürünün İslam'la olan münasebetini daha rahat bir şekilde ortaya koymayı amaçladık.³

Yahudilerin Arap Yarımadası'na ilk defa ne zaman geldikleri konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Ancak üzerinde ihtilaf edilmeyen husus; Yahudilerin Arabistan Yarımadası'na İslamiyet'ten asırlar önce yerleşmiş olmalarıdır.⁴ Arabistan'a ilk geliş konusundaki görüşlerden birisine göre, Hicaz bölgesine giriş Hz. Musa döneminde gerçekleşmiştir.⁵ Diğer bir görüşe göre, Babil Kralı "Buhtunnasr"⁶'ın MÖ. 587 yılında İsrailoğullarını yenip, Kudüs'ü işgal etmesi ve İsrailoğullarını köleleştirip Babil'e götürmesi sırasında Yahudi kabilelerinden bazıları Hicaz bölgesine gitmiştir.⁷ Bir diğer görüşe göre ise, MS. 70 yılında Suriye Rum Kayseri Titus'un Kudüs'e saldırmasından sonra bazı Yahudi kabileleri Arap Yarımadası'na göç etmişlerdir.⁸

³ Bu kısa tarihsel bilgi, elinizdeki makalenin bir devamı mahiyetinde hazırladığımız "İslâmî Literatürde İsrailiyyat İzleri: Cennet'in Kaybı" başlıklı çalışmamızdaki karşılaştırmalara da ışık tutacak niteliktedir. Bu makale için bkz. Yasdıman, Hakkı Şah, "İslâmî Literatürde İsrailiyyat İzleri: Cennet'in Kaybı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir, 2011/XXXIV, C. II, ss. 37-64.

⁴ Bu konuda geniş bilgi için şu esere bkz. Margoliouth, D. S., *İslamiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkileri*, Çev. Suat Ertüzün, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003.

⁵ Bu konuda bkz. Semhûdî, Nureddin Ali b. Ahmed, *Vefâu'l-Vefâ bi Abbâri Dâri'l-Mustafa*, Beyrut, Tarihsiz, C. I, ss. 160-162.

⁶ Buhtunnasr ile ilgili olarak bkz. Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Fütûhu'l-Buldân*, thk. Rıdvân Muhammed Rıdvân, Beyrut, 1403, s. 29.

⁷ Süheyli, Abdurrahman, *er-Randu'l-Unuf*, Kahire, 1967, C. IV, s. 290; Semhûdî, N., *a.g.e.*, C. I, s. 160. Babil sürgünü sırasında başka ülkelere giden İsraililer için bkz. Yeremya, 40:11. Yeni Ahid'de Resullerin İşleri bölümünde zikredilen Araplar için Arabistan'da yaşayan Yahudiler yorumu yapılmaktadır. Bu konuda bkz. *Resullerin İşleri*, 2:9-11.

⁸ Wolfenson, İsrail, *Tarihü'l-Yahud fi Bilâdi'l-Arab*, Mısır, 1927, s. 9. Bütün bu görüşler için ayrıca bkz. Ahroni, Reuben, *Yemenite Jewry: Origins, Culture, and Literature*, Indiana University Press, Bloomington, 1986, ss. 24-25; Özkuyumcu, Nadir, "Asr-ı Saadet'te Yahudilerle İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*'in içinde, Ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul, 1994, C. II, ss. 420-442; Günaltay, Şemsettin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1997, ss. 86-89; Johnson, Paul, *Yahudi Tarihi* (Çev. Filiz Orman), Pozitif Yayınları, İstanbul, Tarihsiz, ss. 208-209; Baron, Witmayer Salo, *A Social and Religious History of the Jews: Heirs of Rome and Persia*, Columbia University Press, 1957, C. III, ss. 4-74 [özellikle bkz. ss. 63-66]; Maccoby, Hyam, *Judaism in the First Century*, Sheldon Press, London, 1989, s. 33; Wylen,

Her ne kadar birbirlerinden oldukça farklı zamanlara işaret ediyor olsalar da, bütün bu görüşlerden İslam dininin zuhurundan çok önceleri Yahudilerin Arap Yarımadası'na gelip yerleştikleri anlaşılmaktadır. O dönemlerde Arabistan Yarımadası'na gelen Yahudilerle Araplar arasında oldukça sıkıntılı günler yaşanmıştır. Arap Yarımadası'na göç eden Yahudiler ticareti ele geçirmişler, faizli alış verişle Arapları bunalmışlar, ayrıca onların üzerinde kültürel bir baskı da oluşturmuşlardır.⁹

Yahudilerle Müslümanların ilişkilerinin İslam Peygamberinin Medine'ye hicret dönemine kadar uzandığı ise tarihen sabittir. O dönemlerde, Yahudilerin pazar vergilerini çok yüksek tutmaları, yani bir anlamda Araplara ticaret yapma imkanı bırakmamaları nedeniyle Peygamberin bir pazar yerini değiştirdiği bilinmektedir.¹⁰ Yine Peygamberin Mekke'den Medine'ye hicret etmesini müteakip, Müslümanların Medine'de yaşayan diğer topluluklarla belli şartları muhteva bir belge üzerinde anlaştıkları elimizdeki vesikalarla sabittir. Bu anlaşmada taraflardan birisinin de Yahudiler olduğu görülmektedir.¹¹ Daha sonraki dönemlerde Müslümanların Yahudilerle uğraşmak ve savaşmak zorunda kaldıkları da tarihi malumat arasındadır. Bütün bu bilgiler, İslam öncesi dönemde Yahudilerin Arabistan'da ve özellikle Medine civarında yaşadıkları, dolayısıyla hem Araplar hem de Arabistan'da yaşayan diğer topluluklar tarafından tanındıklarını ortaya koymaktadır.¹²

Yukarıda kısaca işaret ettiğimiz, Yahudilerin Araplarla ve sonradan müslüman olacak diğer topluluklarla münasebetleri daha sonraki dönemlerde

Stephen M., *Settings of Silver: An Introduction to the Judaism*, Paulist Press, New York, 1989, ss. 155-172.

⁹ Bu süreçteki Yahudi-Arap gerginliği ve düşmanlığı konusunda bilgi vermesi bakımından örnek olarak şu esere bkz. Weber, Max, *Ancient Judaism* (Çev. ve Ed. Hans H. Gerth ve Don Martindale), The Free Press, Gloncoe, Illinois, 1960, ss. 10-13.

¹⁰ Peygamber Medine'ye geldiğinde Yahudilerin oturduğu Kaynuka Oğulları mahallesindeki bir pazar yerini gezerken, Yahudilerin bu pazara giren-çıkan mallara haraç kestiklerini, pazarcılara yer sattıklarını, böylece ekonomik yönden şehir üzerindeki iktisadi hakimiyetlerini sürdürdüklerini görmüştür. Bunun üzerine, pazar yerini değiştirmiştir. Konu ile ilgili olarak bkz. Abdus-semi' el-Mısri, "İslam'da Ticaret Adabı" (Çev. Ramazan Şimşek), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1953, C. XXV, s. 482.

¹¹ Bu konuda bkz. Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye* (Çev. Vecdi Akyüz), Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 71; Özkuyumcu, Nadir, "Asr-ı Saadet'te Yahudilerle İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, C. II, ss. 437-440.

¹² Yahudilerin Arap Yarımadası'na yerleşmeleri ve daha sonraki süreç ile ilgili bilgiler, onların bu coğrafyada uzun süreden beri bilinen bir millet olduklarını göstermektedir. Araştırmamızın ana konusu olmadığı için üzerinde daha fazla duramayacağımız bu mevzuda tafsilatlı malumat için yukarıda kaydettiğimiz eserlere bakılabilir.

onların kültüründe derin izler bırakacaktır.¹³ Bu izlerden birisi de bizim bu araştırmada ele aldığımız Eden'den/Cennet'ten çıkarılışa götüren süreci konu edinen mitolojik-dinsel anlatılardır.

Hıristiyanların Arap Yarımadası'nda görülmeye başladıkları tarih ile ilgili görüşlerde de farklılıklar bulunmaktadır. Bu tarihin MS. I. ya da MS. IV. yy. olduğuna dair görüşler bunlardandır. İmparator Justinyen'in (MS. 527-565) imparatorluğu dahilinde kendi mezhebine mensup olmayan Hıristiyanlara zulüm yaptığı, bunun üzerine önemli sayıda monofizit Hıristiyan'ın Necdân bölgesine sığındığı şeklinde rivayetler bulunmaktadır.¹⁴ Bu görüşler, her ne kadar farklı da olsalar, Hıristiyanların İslam öncesi dönemden önce Arap Yarımadası'na yerleştiklerini ve burada yaşayan topluluklar tarafından bilindiklerini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, Mute, Tebuk ve Dûmetu'l-Cendel seferleri yanında, Peygamberin Bizans'a, Mısır'a ve Habeşistan'a elçiler göndermesi ve yine ilk hicretin de Habeşistan'a yapılması göz önünde bulundurulduğunda, İslam'ın ilk döneminde Hıristiyanlarla Müslümanların münasebet içinde oldukları açıkça görülmektedir.¹⁵

Gerek İslam öncesi gerekse İslam sonrası dönemde, Arap Yarımadası'nda yaşayan toplulukların, Yahudi ve Hıristiyanlarla münasebetleri daha sonraki dönemlerde de artarak devam etmiştir. Bu münasebetlerin Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar üzerindeki etkisi karşılıklı olmuştur.¹⁶ Örneğin, Hıristiyanlığın temelde Yahudiliğin içinden çıktığı ve önemli ölçüde Yahudilik'ten beslendiği bilinen bir husustur. İsa'nın Yahudi soyundan geldiği,¹⁷

¹³ Bu konuda bkz. Koyuncu, Mevlüt, "İlk İslam Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Sakarya, 2008, C. 10, S. 1, s. 137.

¹⁴ Bu konuda bkz. Hamidullah, M., *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*; Günaltay, Ş., *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, ss. 89-94; *A History of the Christian Church* [Revised Edition Williston Walker], T&T Clark, Edinburg, 1959 (Period One ve Period Two), ss. 3-81; Hughes, Philip, *A History of the Church*, Sheed & Ward, London, 1947, C. I (The Church and the World in Which the Church was Founded), ss. 1-132; Latovrette, Kenneth Scott, *A History of Christianity*, Harper & Row, Publishers, London, 2002, ss. 3-33.

¹⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Özkuyumcu, Nadir, "Asr-ı Saadette Hıristiyanlarla İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, C. II, ss. 395-410; Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, İstanbul, 1966, C. I, ss. 86-88, 411-420; Ünal, Sıddık ve Öztürk, Hakan, "Hz. Muhammed'in Hıristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ, 2007, 12:2 ss. 11-31; Hurç, Ramazan, "Dinler Arası Diyalog Bağlamında Hz. Muhammed'in Hıristiyanlarla İlişkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 2002, C. 12, S. 2, ss. 367-394.

¹⁶ Bkz. Kurt, Abdurrahman, "Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumunu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 2001, C. 10, S. 2, s. 113.

¹⁷ İsa'nın soyu için bkz. Matta, 1:1-17; Luka, 3:23-38.

Yahudi geleneklerine göre eğitim aldığı¹⁸ bizzat İncillerde kayıtlıdır. Hıristiyanlığın mimarı kabul edilen Pavlus'un da yine Yahudi soyundan geldiği,¹⁹ Yahudi geleneklerine göre yetiştirildiği²⁰ Yeni Ahid'de bildirilmektedir.

Yine örneğin Yahudi Arap ilişkileri açısından konuya bakıldığında, İslam öncesi dönemde Yahudilerin Arabistan'a yerleşmelerini müteakip özellikle Hayber ve Yesrib'in tam bir Yahudi beldesine dönüştüğü görülür. Öyle ki, Evs ve Hazreç kabileleri Yesrib'e geldikleri zaman, tüccar Yahudilerin hegemonyalarını tanımak zorunda kalırlar. Bu dönemde *Beytü'l-Medaris* isimli dershanelerde Tevrat dersleri okutulur. Böylece Yahudi kültürü Araplar arasında yayılır. Dolayısıyla, bu dershanelerdeki dini ve kültürel etkinlikler Araplar arasında Yahudi kültürünün yayılmasında önemli rol oynar. Daha sonra İslam'ı kabul edecek Arapların Yahudilerle kurdukları ilişkilerin İslam üzerinde ne gibi bir etkisinin olduğu ise araştırmamızda ortaya konulacaktır. İşte bizim bu araştırmamızda ele alacağımız Eden/Cennet bağlamındaki Müslüman inançlarını sağlıklı bir şekilde analiz edebilmek için Yahudilerin ve Hıristiyanların Arabistan'daki varlıklarının tarihsel gelişimini ve Müslümanlarla münasebetlerini göz önünde bulundurmak çok önemlidir.

Kur'an'a baktığımızda gördüğümüz; Cennet'ten çıkarılma olayının genel şekilde anlatılmasıdır. Buna göre, Cennet'ten çıkarılma Şeytan-Havva-Adem arasında gelişen diyaloglardan ve eylemlerden sonra gerçekleşir. Allah Adem'i ve Havva'yı Cennet'e yerleştirir,²¹ fakat bir ağaçtan uzak durmaları konusunda

¹⁸ Luka, 2:21-40. İsa'nın hayatı hakkında geniş bilgi için şu eserlere bkz. Renan, Ernest, *The Life of Jesus*, Prometheus Books, New York, 1991; Harik, Ramsay M., *Jesus of Nazareth: Teacher and Prophet*, Franklin Watts, New York, 2001; Crossan, John Dominic, *Jesus: A Revolutionary Biography*, HarperSan-Francisco, San Francisco, 1994; Swindoll, Charles R., *The Greatest Life of All: Jesus*, Thomas Nelson, Nashville, 2008.

¹⁹ Pavlus Tarsus'ta, İbrani bir aileden, Roma vatandaşı olarak dünyaya gelir. Asıl adı Saul'dur. Sonradan Latince isim olarak Pavlus'u seçer. O kendisinden bahsederken, örneğin Filipelilere yazdığı bir mektupta, şöyle der: "Sekiz günlükken sünnet oldum. İsrail soyundan, Benyamin oymağından, özbeöz İbrani'yim. Kutsal Yasa'ya bağlılık dersiniz, Ferisi'ydim". Bkz. Filipelilere, 3:5.

²⁰ Bu konuda yine Pavlus şöyle der: "Ben Yahudi'yim. Kilikya'nın Tarsus Kenti'nde doğdum ve burada, Yerusulim'de Gamaliel'in dizinin dibinde büyüdüm. Atalarımızın yasasıyla ilgili sıkı bir eğitimden geçtim. Bugün hepimizin yaptığı gibi, ben de Tanrı için gayretle çalışan biriydim". (Elçilerin İşleri, 22:3). Pavlus'un hayatı hakkında daha geniş bilgi için şu eserlere bkz. Gündüz, Şinasi, *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001; Aydın, Fuat, *Pavlus'un Din Anlayışının Yansımaları* (Doktora çalışması, İstanbul, 2000); Dürüşken, Çiğdem, *Pavlus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.

²¹ Adem ve Havva'nın yerleştirildiği Cennet'in nerede olduğu konusunda farklı yorumlar bulunmaktadır. Bazı yorumlara göre Cennet yerdedir, bazı yorumlara göre ise göktedir. Adem'in imtihan edilmek için yaratılan bir başka bahçenin (Cennet) bulunduğu görüşleri de vardır. Buna göre, bazı yorumcular bu bahçenin Fars ve Kirman arasında bir yer olduğunu,

uyarır. Bu durum Kur'an'da şöylece haber verilir: "...sen ve eşin beraberce Cennet'e yerleşin; orada kolaylıkla istediğiniz zaman her yerde Cennet nimetlerinden yiyin, sadece şu ağaca yaklaşmayın. Eğer bu ağaçtan yerseniz her ikiniz de kötülük eden zalimlerden olursunuz."²² Adem ve Havva Cennet'te yaşamaya başlarlar ve ağaçtan da uzak durular. Çok geçmeden şeytan bir takım vesveselerle Adem ve Havva'yı kandırmaya çalışır: Bu durum Kur'an'da şöyle bildirilir: "Derken şeytan avret yerlerini kendilerine göstermek için ikisine de vesvese verdi ve Rabbiniz sırf iki melek olursunuz veya ebedî kalanlardan olursunuz diye sizi bu ağaçtan menetti" der. Arkasından onlara "Ben gerçekten size öğüt verenlerdenim" diye de yemin eder."²³ Bu arada şeytanın *bizşat Adem'e de vesvese verdiği* "Şeytan Âdem'e vesvesede bulundu: Ey Âdem sana ebedilik ağacını ve sonu gelmez bir saltanatı göstereyim mi?"²⁴ ayetiyle haber verilir.

Bu ayetlerden anlaşılın, Cennet'te yasaklanmış bir ağacın bulunduğu, şeytanın bu yasaklanmış ağaçla ilgili bir takım vesveselerle Adem ve Havva'yı kandırmaya çalıştığı, sonunda da emeline ulaşır, onları aldattığıdır. Görüldüğü gibi, bu ayetlerde dikkati çeken husus; hem Adem'in hem de Havva'nın Allah tarafından "Şeytan size apaçık bir düşmandır."²⁵ şeklinde uyarılmalarına rağmen hataya düşmüş olmalarıdır. Adem ve Havva ikaz edilmelerine karşın, yine de

bazıları Şam'da bulunduğunu, bazıları ise Filistin'de bir yer olduğunu söylerler. Bu yorumlar için örnek olarak bkz. İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, Çev. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner, Çağrı yayınları, İstanbul, 1984, C. II, s. 290, 295; Fahrüddin er-Razi, *Tefsiri-i Kebir Mefatihul Gayb*, Ter. Suat Yıldırım-Lütfullah Cebeci ve dğr., Akçağ yayınları, Ankara, 1988, C. II, ss. 389-390; Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Neşriyat Dağıtım, C. I, s. 321.

²² Bakara, 2/35. Cennet'teki yasaklanan bu ağacın hangi ağaç olduğu konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Abdullah b. Abbas, Ebu Mâlik, Atıyye, Katade, Muharip b. Dinar ve Hasanı Basriye göre bu âyette zikredilen "Ağaç"tan maksat, "Başak" demektir. Bu sebeple Allah başağı, dünyada Âdem'in soyundan gelen insanlara rızık kılmıştır. Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ud, diğer bir kısım sahabiler, Süddi, Câde b. Hubeyre, Said b. Cübeyr ve Muhammed b. Kays'a göre bu ağaçtan maksat, "Üzüm ağacı" demektir. İbn-i Cüreyc ise, bir kısım sahabilerin, bu ağacın "İncir ağacı" olduğunu söylediklerini rivayet etmiştir (konu ile ilgili olarak bkz. Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Taberî Tefsiri*, Hisar Yayınevi, C. I, ss. 184-187. Ağacın buğday, başak ağacı (sünbüle), arpa, zeytin, asma, üzüm, incir ağacı, kafur, hurma, şarap ağacı, mihnet ağacı, ilim ağacı, hayır ve şerri bilme ağacı, şecere-i Âli Muhammed veya Şecere-i İlm-i Muhammed vs. olabileceği şeklinde yorumlar da yapılmıştır. Bkz. İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, C. II, ss. 291-292; Fahrüddin Er-Razi, *Tefsiri-i Kebir Mefatihul Gayb*, C. II, ss. 394-395; Semerkandî, Ebu'l-Leys, *Tefsiru'l Kur'an*, Sadeleştiren Mehmet Karadeniz, Sezgin Neşriyat, İstanbul, 1993, C. I, s. 101; Kurtubi, *el-Câmiu li-Abkâmi'l-Kur'an*, Ter. M. Beşir Eryarsoy, Buruc Yayınları, İstanbul, 1997, C. I, s. 589; Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. I, s. 323; Yiğit, İsmail, *Peygamberler Tarihi*, Kayhan Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 90-91; Aydemir, Abdullah, *İslami Kaynaklara göre Peygamberler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992, ss. 25-26.

²³ A'raf, 7/20, 21.

²⁴ Tâ-Hâ, 20/120.

²⁵ A'raf, 7/22.

şeytanın vesvesesine aldanmış ve yasak meyveyi yemişlerdir.²⁶ Bu hatanın sonunda, daha önce Adem'e secde etmeyerek, Allah'ın rahmetinden uzaklaştırılmış bulunan şeytan emeline ulaşmış, Adem ve Havva'yı Allah'a isyan ettirmiştir.²⁷

Kur'an'da Cennet'te gelişen olaylarla ilgili verilen haberler ana hatları ile bundan ibarettir. Kur'an'dan sonra İslam kaynakları arasında yer alan başta hadis kitapları olmak üzere tefsir ve tarih kitaplarında Kur'an'da bulunmayan pek çok malumat yer almaktadır.²⁸ Bu kitaplardaki malumatta Cennet'te gelişen olayların sorumluluğu bütünüyle Havva'nın üzerine yıkılmaktadır. Örneğin, "...arkasından yasaklanan ağacı Havva'ya göstermiştir" şeklinde başlayıp devam eden bir rivayette şöyle denilmektedir: "...Yılan Havva'ya şu ağaca bak! Kokusu, tadı ve rengi ne kadar güzel demiş ve Havva ondan yiyinceye kadar iğvasını sürdürmeye devam etmiş, sonra da Adem'i ifsad etmiştir. Havva Adem'e ben yedim ve hiçbir zararı dokunmadı sende ye demesi üzerine Adem de yemiştir."²⁹

Bu rivayetin kaynağının Kur'an olmadığı açıktır. Kaynak, topluca vereceğimiz, Tanah'ın³⁰ Bereşit (Yaratılış/Tekvin) bölümündeki şu metindir: "Rab Tanrı'nın yarattığı yabani hayvanların en kurnazı yıldı. Yılan kadına 'Tanrı gerçekten, bahçedeki ağaçların hiçbirinin meyvesini yemeyin dedi mi?' diye sordu. Kadın 'Bahçedeki ağaçların meyvelerinden yiyebiliriz' diye yanıtladı. Ama Tanrı, 'Bahçenin ortasındaki ağacın meyvesini yemeyin, ona dokunmayın; yoksa ölürsünüz' dedi. Yılan 'Kesinlikle ölmezsiniz' dedi. 'Çünkü Tanrı biliyor ki, o ağacın meyvesini yediğinizde gözleriniz açılacak, iyiyi kötüyü bilerek Tanrı gibi olacaksınız. Kadın ağacın güzel, meyvesinin yemek için uygun ve bilgelik

²⁶ Tâ-Hâ, 20/120-121; A'raf, 7/20-22.

²⁷ Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'an* (Çev. M. Emin Saraç, Bekir Karlığa, İ. Hakkı Şengüler), Hikmet Yayınları, İstanbul, 1968, C. X, ss. 81-85.

²⁸ Ayrıca bu eserlerdeki malumat ışığında kaleme alınan fıkıh kitaplarında da kadınlar aleyhindeki pek çok hükme yer verilmiştir. Halbuki bu hükümlerin Kur'an'dan kaynaklanmadığı açıktır. Bu konuda örnek bir çalışma olarak bkz. Yasdıman, Necla, *Kur'an-Sünnet-Fıkıh Bağlamında Kadının Evlilikteki Hakları*, Kanyılmaz Matbaası, İzmir, 2003.

²⁹ Kurtubi, *el-Câmiu li-Abkâmi'l-Kur'an*, C. I, s. 598; Taberi, *Taberi Tefsiri*, C. IV, ss. 25-27.

³⁰ Tanah Yahudi kaynakları arasında birinci sırada yer alır. Tora, Neviim ve Ketüvim bölümlerinden oluşan Tanah'ın Tora bölümünün Musa peygamber tarafından yazıldığı ileri sürülür. Tanah'la ilgili olarak bkz. Tanyu, Hikmet, "Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, C. XIV, ss. 95-124; Harman, Faruk, *Metin Mubteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Metinleri* (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, 1988, ss. 1-28; Davis, Eli, "Tanakh", *Encyclopedia Judaica*, Keter Publishing House, Ltd., Jerusalem, 1996, C. XV, s. 790; Adam, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Seba Yayınları, Ankara, 1997.

kazanmak için çekici olduğunu gördü. Meyveyi koparıp yedi. Yanındaki kocasına verdi, o da yedi.”³¹

İşte Tanah'ta geçen bu metin, bir takım ilavelerle, yukarıda kaydettiğimiz rivayete dahil edilmiştir. Örnek olarak verdiğimiz bu ve buna benzer rivayetler, Yahudi metinlerinden aktarılmıştır. Gerçek böyle iken, aynen Yahudi kültüründe olduğu gibi, İslâmi gelenekte de Adem'in eşini dinlediği için Cennet'ten çıkartıldığı yönündeki anlayışın yaygın bir şekilde işlenmesi dikkat çekicidir. Belirtmeliyiz ki bu anlayışın yayılmasında hem yukarıdakine benzer rivayetlerin, hem de Hz. Peygamber'e nispetle nakledilen “Havva olmasaydı, kadın cinsi kocasına ebediyen ihanet etmezdi.”³² tarzındaki haberlerin etkisi büyüktür. Bu tür rivayetlerde, Yahudi gelenekteki anlayışla örtüşür şekilde, Havva suçlanmaktadır. Halbuki, Kur'an'da böyle bir malumatın yer almaması bir tarafa, bu tarz rivayetlerle ilgili ciddi eleştiriler de bulunmaktadır. Örneğin yukarıdaki Vehb b. Münebbih'in naklettiği rivayetin sadece Ebû Hureyre'den nakledilen âhad türünden rivayetlerden olduğu, yani bu haberin sadece Ebû Hureyre'den geldiği, Ebû Hureyre'nin Ehl-i Kitâb'la ilmî münâsebetlerinin bulunduğu, ayrıca Ebû Hureyre'den sonraki ravilerden bir kısmının ciddi anlamda eleştirildikleri, bu tür nakillerin mütevâtir bir haber olan ve kendisinde en ufak bir şüphe bulunmayan Kur'ân-ı Kerîm'le bağdaşmasının mümkün olmadığı gibi eleştiriler bunlardan bazılarıdır.³³

Bu tür rivayetlerin İslam'daki değerini ve Yahudi kültürü ile münasebetini ortaya koyan bir eleştiri de şu şekildedir: “Bir hadis ya da rivayet Kur'ân-ı Kerîm'e aykırı olması durumunda sahîh değildir. Çünkü bunlardan birisi dinin birinci kaynağı ve esası olarak mütevâtir bir haberdir, diğeri ise kesinlik ifâde

³¹ Tekvîn, 3:1-6.

³² Bu türden haberlerin hadis kitaplarında ne kadar yaygın şekilde yer aldığını görmek için örnek olarak şu eserlere bkz. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sabîh* (Th. Mustafâ Dîb el-Buğâ), Dâru İbn Kesîr, el-Yemâme, 3. baskı, Beyrut-1407/1987, Enbiyâ 2, hadis no. 3152; Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *Sabîhu Müslim* (Th. M. Fuad Abdülbaki), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y., Radâ' 19, hadis no. 1471; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, Müessesetü Kurtuba, Mısır, t.y., II, 304, 315, 349; İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed, *Sabîhu İbn Hibban bi Tertîbi İbn Belbân* (Thk. Şu'ayb el-Arnaût), Müessesetü'r-Risâle, 2. baskı, Beyrut, 1390/1970, IX, 477, hadis no. 4169; Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshâk el-İsferâînî, *Müsned*, (Thk. Eymen b. Ârif ed-Dimaşkı), Dâru'l-Ma'rîfe, 1. baskı, Beyrut, 1998, III, 143, hadis no. 4502; Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* (Thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1411, 1990, IV, 194, hadis no. 7341. Bu hadise eleştiriler de yapılmıştır. Örneğin çağdaş din bilginlerinden Muhammed Gazalî'nin eleştirisi için bkz. Muhammed Gazalî, *Fakihlere ve Mubaddislerle Göre Nebvî Sünnet* (Çev. Ali Özek), *İslami Araştırmalar*, İstanbul, 1992, ss. 286-287.

³³ Bu konuda bkz. Ateş, Ali Osman, *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın*, İstanbul, 2000, ss. 330-331.

etmeyen âhad bir nakildir... Bu rivayetler, Âdem-Havvâ olayında asıl suçlu olarak Havvâ'yı göstermekte ve onun Âdem'i kandırıp, ihanet ederek yasak meyveden yediğine ve ona da yedirdiğine işaret etmektedirler. Şu haliyle bu rivayetler Kur'ân kaynaklı değil, Tevrat kaynaklıdır."³⁴

İslami literatürdeki rivayetlerle ilgili soruna, böylece kısa bir şekilde işaret ettikten sonra, şimdi Şeytan-Havva-Adem arasında geçen diyalogların İslami eserlerde nasıl ele alındığı üzerinde durmak istiyoruz. Bu ilişkiler irdelenirken cevabı aranan öncelikli soru “vesvese verme” olayının nerede gerçekleştiğidir. Bu hususta değişik görüşler bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı şöyledir: Şeytan Adem ve Havva'yı imtihan etmek için Cennet'e girmiştir;³⁵ şeytan bir sürüngen şeklinde Cennet'e girmiş, bu yüzden Cennet bekçileri onu tanımamıştır; şeytan Cennet duvarlarının arkasından vesvese vermiştir; şeytan Cennet dışından şehvetle tevessül etmiştir; şeytan Cennet dışından gazap ile tevessül etmiştir; şeytan semanın altında durarak vesvese vermiştir; şeytan Cennet'in kapısının önünde durmuş ve onları yanına çağırarak orada kandırmıştır; şeytan yardımcılarını göndermiştir, dolayısıyla bizzat kendisi kandırmamıştır; şeytan Adem ve Havvayı kandırmak için aracı olarak yılanı kullanmış, yılan da Cennet'in duvarına tırmanmıştır; şeytan yılanı kendisini ağzına almasını ve Cennet'e sokmasını söylemiş, yılan da onu ağzına alarak Cennet'e sokmuştur;³⁶ Adem ve Havva Cennet'te gezerlerken onları gözetlemekte olan bir tavus kuşu Cennet'in duvarı üzerinde onlara görünmüş, Havva ona yaklaşmış, Adem de Havva'nın arkasından gitmiş, böylece tavus kuşu o ikisine Cennet duvarının arkasından vesvese vererek kandırmıştır.³⁷

³⁴ Ateş, A., O., *a.g.e.*, ss. 331-334.

³⁵ Fahrüddin er-Razi, *Tefsir-i Kebir Mefatihul Gayb*, C. II, s. 396.

³⁶ Tefsir ve tarih kitaplarında şeytanın yılanın ağzında Cennet'e girmesiyle ilgili pek çok rivayet ve bunlardan hareketle yapılan yorum bulunmaktadır. İsrailiyat türünden malumata bir örnek olan bu rivayet ve yorumların İslami literatürde fazlasıyla kullanıldığını göstermesi bakımından birkaç örnek vermemiz yeterlidir. Örneğin, “Şeytan Cennet'e o zaman Allah'ın yarattığı en güzel hayvanlardan, dört ayaklı olan yılanın ağzında girmiştir. Yılan Cennet'e girince onun ağzından çıkmıştır.” şeklindeki rivayetler ve yorumlar için bkz. Razi, *Tefsir-i Kebir Mefatihul Gayb*, C. II, ss. 413-415; Kurtubi, *el-Câmiu li-Abkâmi'l-Kur'an*, C. I, s. 598; Taberi, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Milletler ve Hükümdarlar Taribi* (Çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir), MEB Yayınları, İstanbul, 1991, C. I, s. 136; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil Fi'l-Tarih Tercümesi*, Çev. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, İstanbul, 1989, C. I, s. 29.

³⁷ Şeytanın Cennet'e girmek için bazı hayvanlara teklifte bulunmasıyla ilgili olarak bkz. İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, C. II, s. 301. Ayrıca, şeytanın Adem'i ve Havva'yı kandırmasıyla ilgili olarak şu eserlere bkz. Kurtubi, *el-Câmiu li-Abkâmi'l-Kur'an*, C. I, ss. 598-599; Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh, *Râbu'l-Meanî fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesâni*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1987, C. I, s. 235; Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Taribi*, C. I, s. 136; Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. III, s. 2141; Aydemir, Abdullah, *İslami Kaynaklara göre Peygamberler*, ss. 23-24.

Yukarıdaki bütün bu yorumlardan anlaşıldığı üzere, şeytanın Adem ve Havva'yı vesvese verip kandırdığı yerin neresi olduğu konusunda görüş birliği bulunmamaktadır. Ama yine de, bütün bu yorumlar içerisinde en çok üzerinde durulan; şeytanın yılanın ağzında Cennet'e girdiği, Havva'ya yılan görünümünde yaklaştığı ve bu olayın Cennet'te gerçekleştiğidir. Bu durumda ise Şeytan'ın, Adem nedeniyle, Cennet'ten kovulmasından ve lanetlenmesinden sonra nasıl tekrar Cennet'e girebildiği problemi ortaya çıkmaktadır. Çünkü, bir yandan Şeytan Allah'tan ümidini kesmiştir, diğer yandan da Cennet'in girişinde bekleyen muhafızlar onu içeri sokmamak konusunda emir almışlardır. O zaman Şeytan hangi yoldan Cennet'e girmiştir? Dahası Şeytan acaba Cennet'e girdikten sonra orada yerleşmiş midir?

Bu soruların cevabında Şeytan'ın Cennet'e girişinin vesvese süresi ile sınırlı olduğu ifade edilir. Vesvese olayından sonra ise onun oradan geri çıkarıldığı söylenir. Şeytan'ın önce Adem'e mi yoksa Havva'ya mı vesvese verdiği de merak konusudur. Bu konudaki yaygın kanaate göre Şeytan, zayıf olduğu için, önce Havva'ya vesvese vermiş, arkasından da Adem aldanmış/aldatılmıştır.³⁸ Halbuki bu yorum her ikisinin de vesveseye muhatap olduklarını ve birlikte aldandıklarını bildiren Kur'an ayetleriyle açık bir şekilde çelişmektedir.³⁹

Şeytanın Adem ve Havva'yı neden vesvese vererek kandırdığı da merak edilir. Bu konuda Kur'an şöyle der: "Şeytan, kendilerinden gizlenmiş olan avret yerlerini onlara açmak için kendilerine vesvese verdi ve dedi ki: Rabbiniz size bu ağacı ancak, melek olmayasınız, ya da (Cennet'te) ebedi kalacaklardan olmayasınız diye yasakladı."⁴⁰ Bu ayetten Şeytan'ın vesvesesi sırasında Havva ve Adem'i meleklere imrendirmek, onları sonsuzluk, ölümsüzlük ve devamlılık sevdasına düşürmek istediği anlaşılmaktadır.⁴¹ Şeytan'ın asıl amacı ise gizli olan avret yerlerini açtırma. Kur'an'da durum böylece ortaya konulmasına karşın, yorumlarda daha farklı bilgilere rastlanmaktadır. Örneğin bir yoruma göre sebep kıskançlıktır. Şeytan içinde buldukları nimetlerden uzaklaştırmak ve güzel

³⁸ Bu konuda bkz. Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. III, s. 2141; Erdem, Mustafa, *Hazreti Adem (İlk İnsan)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, ss. 159-160; Aydemir, Abdullah, *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler*, s. 23.

³⁹ Bakara, 2/36; A'raf, 7/20-21; Tahâ, 20/121-122. Ayrıca bkz. Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an* (Çev. M. Han Kayani, Y. Karaca, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986, C. II, s. 21; Yiğit, İsmail, *Peygamberler Tarihi*, s. 88.

⁴⁰ A'raf, 7/20

⁴¹ Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. III, s. 2141.

elbiselerini çıkarttırmak için onlara vesvese vermiştir.⁴² Bir başka yoruma göre ise, yılan Havva'yı kıskanmış ve Adem'i öldürerek ona sahip olmak istemiştir.⁴³

Bu yorumların Kur'an'la bir ilgisinin olmadığı ortadadır. Peki bu yorumlar nereden kaynaklanmaktadır. Biz bu konular için Yahudiliğe baktığımızda öncelikle gördüğümüz, daha önce yukarıda kaydettiğimiz, Tekvin'deki şu metindir: "Rab Tanrı'nın yarattığı yabancı hayvanların en kurnazı yıldı. Yılan kadına 'Tanrı gerçekten, bahçedeki ağaçların hiçbirinin meyvesini yemeyin dedi mi?' diye sordu. Kadın 'Bahçedeki ağaçların meyvelerinden yiyebiliriz' diye yanıtladı. Ama Tanrı, 'Bahçenin ortasındaki ağacın meyvesini yemeyin, ona dokunmayın; yoksa ölürsünüz' dedi. Yılan 'Kesinlikle ölmezsiniz' dedi. 'Çünkü Tanrı biliyor ki, o ağacın meyvesini yediğinizde gözleriniz açılacak, iyile kötüyü bilerek Tanrı gibi olacaksınız. Kadın ağacın güzel, meyvesinin yemek için uygun ve bilgelik kazanmak için çekici olduğunu gördü. Meyveyi koparıp yedi. Yanındaki kocasına verdi, o da yedi.'⁴⁴

Tanah'taki bu metnin yorumlanması sırasında Yahudilik'te de İslam'dakine benzer tartışmalar yapılmıştır. Yılan, kadın ve Adem üçgeninde cereyan eden olayların anlatıldığı bu metin Yahudi din bilginlerince farklı şekillerde anlaşılabilir ve yorumlanmıştır. Öncelikle cevabı aranan soru *Eden'in ne anlama geldiği ve nerede bulunduğu* sorusudur.⁴⁵ Arkasından *yıldandan kastedilenin ne olduğunu*. Metinde zikredilen yılan gerçekten bir hayvan mıdır, yoksa başka bir varlığı mı temsil etmektedir? İşte Yahudi din bilginleri öncelikle bu konularda

⁴² İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, C. VI, s. 2922.

⁴³ Erdem, Mustafa, *Hız. Adem*, s. 159. Yılanla ilgili bu türden kurguların yanında, aslında Yılanın vesvese işinde bir rolünün olmadığı yönünde görüşler de bulunmaktadır. Bkz. Erdem, M., *a.g.e.*, s. 40.

⁴⁴ Tekvin, 3:1-6

⁴⁵ Yahudilik'te de İslam'dakine benzer şekilde Eden kelimesi ve Eden'in yeri konusunda tartışmalar yapılmıştır. Bu konuda farklı yorumlar bulunmaktadır. (Bu konuda bkz. Karesh, Sara & Hurvitz, Mitchell M., "Garden of Eden", *Encyclopedia of World Religions: Encyclopedia of Judaism*, Ed. J. Gordon Melton, New York, 2006, s. 167-168). Örneğin yorumların birisine göre Adem ve Havva'nın içine yerleştirildikleri Eden ölümden sonra gidilecek olan Cennet değil, ayrı bir bahçedir (*The Mishnah*, Giriş ve Kısa Açıklama Notlarıyla İbranice'den İngilizce'ye Çev. Herbert Danby, Oxford University Press, London, 1972, Avoth, 5:19, dipnot 134'teki açıklama). Öte yandan, Eden kelimesinin İbranice olmadığı, daha sonra bu dine ve kültüre girdiği şeklinde yorumlar da yapılmaktadır. Örneğin Eden kelimesinin Sümerlerden beri bilindiği, daha sonra başka dillere geçtiği, nihayet bu kelimenin Tanah'ta görüldüğü şeklindeki yorumlar bunlardan bazılarıdır. Bu konuda bkz. Plaut, Gunther W., "Made in Eden", *The Torah: A Modern Commentary*, Ed. Gunther Plaut, Union of American Hebrew Congregations, New York, 1981, Genesis, 2:8, s. 29; *A New Commentary on Holy Scripture: Including the Apocrypha*, Ed. Charles Gore ve dğr., Society for Promoting Christian Knowledge, London, 1928, Genesis, 2:8, s. 43.

ayrılığa düşmüşlerdir.⁴⁶ Özellikle *kadını kimin baştan çıkardığı* sorusu zihinleri hep meşgul etmiştir. Kadını yılan mı, yoksa şeytan mı baştan çıkarmıştır? Acaba, yılan şeytanı mı temsil etmektedir?⁴⁷ Her ikisinin de aynı varlık olması mümkün müdür? gibi sorular Yahudi bilgilerini asırlarca uğraştırmıştır. Bu tartışmalar sırasında bilginlerin birbirlerine yaklaştıkları konu; yılanın gerçekten yılan olduğudur. Fikir ayrılığında oldukları nokta ise yılanın neyi temsil ettiği.⁴⁸

Yorumlar arasında Kötü Eğilim (Yetser ha-Ra), Şeytan (Satan), Ölüm Meleği (Malah ha-Mavet)'nin üçünün de aynı olduğu görüşü yer almaktadır.⁴⁹ Bu konudaki görüşlerden bir diğerine göre, yılan veya şeytan kadına bir insan şeklinde yaklaşmıştır.⁵⁰ Dolayısıyla kadının kendisini aldatan muhatabı bir insandır. Hakikatte ise; o bir insan değil şeytan veya yılanıdır.⁵¹ Diğer bir görüşe

⁴⁶ Bu konuda bkz. Moore George Foot, *Judaism*, Harvard University Press, Cambridge, 1958, C. I, ss. 478-479.

⁴⁷ *The Sancino Zohar*, Sancino Press, Brooklyn, 1984, Bereshith, 1, 35b.

⁴⁸ Bu konuda bkz. *Tora: Türkçe Çeviri ve Açıklamalarla Tora ve Aftara 1. Kitap Bereşit*, Bereşit 3. Bab'ın yorumu, s. 21.

⁴⁹ *The Babylonian Talmud*, Ed. Isidora. Epstein, The Soncino Press, London, 1938, Baba Bathra, 16a. Bu konuda ayrıca bkz. *Tora: Türkçe Çeviri ve Açıklamalarla Tora ve Aftara 1. Kitap Bereşit*, 3. Bab'ın yorumu, s. 21. Yılanın şeytan olarak yorumlanması konusunda bkz. Maimonides, Moses, *The Guide for the Perplexed*, Çev. M. Friedlander, Broadway House, London, 1951, s. 217.

⁵⁰ Hirsch, Emil G., "Eve", *The Jewish Encyclopedia*, Ed. Isidore Singer, Funk and Wagnalls Company, New York, 1951, C. IV, s. 275.

⁵¹ Bu konuda bkz. Genesis Rabbah, 19:1. Yahudilik'teki yılan figürü Hıristiyanlık tarafından da aynen benimsenmiştir. Hatta, Hıristiyanlık'ta kadın kelimesi yılanla ilişkilendirilmiş ve etimolojik olarak da kadının yılanla aynı kökten geldiği ifade edilmiştir. Yeni Ahid'de yer alan "Fakat yılan Havva'yı kurnazlığı ile aldattığı gibi... (II. Korintlilere 11:3)" cümlesi Yahudilik'teki yılan etrafında kurgulanan öğretinin Hıristiyanlık tarafından da kabullenildiğini göstermektedir (Neil, William, *William Neil's One Volume Bible Commentary*, Hodder and Staughton, London, 1990, Genesis, 3:1-24, s. 19). Aslında belirtmeliyiz ki; gerek Yahudilik'te gerekse Hıristiyanlık'ta kullanılan yılan figürü o dönem mitlerinde geçen, dolayısıyla bilinen bir figürdür. Daha önceki kültürlerden örneğin Mezopotamya, Hurrian, Ugaritic ve Hititliler gibi daha pek çok kültürde de yılan figürü karşımıza çıkmaktadır. Bu kültürlerin hepsinde yılan Tanrı'ya karşı koyan bir varlık olarak resmedilmiştir. Dolayısıyla, yılan figürü hem Yahudilik hem de Hıristiyanlık açısından orijinal değildir. Aksine, Yahudilerin de içinden çıktığı, Mezopotamya kültürlerinde yaygın olarak kullanılan ve bilinen bir figürdür (Yılan figürünün tarihte ve mitolojideki yeri konusunda geniş bilgi için bkz. Bayladı, Derman, *Uygurluklar Kaşağı Anadolu*, Say Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 125-138; *The Torah: A Modern Commentary*, Ed. Gunther Plaut, Union of American Hebrew Congregations, New York, 1981, Genesis, 3:1, s. 35. Yılan kelimesinin Sami dillerde kullanılan bir kelime olduğu konusunda bkz. Fishbane, Michael, "Eve", *The Encyclopedia of Religion*, Ed. Mircea Eliade, Macmillan Publishing Company, London, 1987, C. V, s. 199). Makalenin konusu olmadığı için üzerinde duramayacağımız, Yahudi dininin kendinden önceki din ve kültürlerden derin izler taşıdığı gerçeğine yılan figürü sadece bir örnektir. Yılan ve onunla birlikte ejderha

göre, daha sonra *şeytan* olarak bilinecek, melek “Samael⁵²” Adem’den daha kolay bir şekilde ikna edebileceğini bildiği kadını baştan çıkarmak üzere yılanı kullanmıştır. Bu yorumda Samael’in/Şeytan’ın kıskançlığa kapıldığı ve kadını kandırmak için bir aracı kullandığı üzerinde durulmaktadır. Yani ayartan şeytan aracı ise ylandır.⁵³ Samael’in/Şeytan’ın kadını aldatıp yasak meyveyi yedirmesinin arkasındaki kıskançlık nedeni de, Tanrının yarattığı kadını mücevherlerle süslemesidir.⁵⁴

Yılan veya şeytan bahçeye gözcülük etmekle görevli meleklerin⁵⁵ uzaklaştıkları bir zamanda kadına yaklaşmış ve şehvet aşlamıştır. Daha sonra da şehvet aşıladığı kadını baştan çıkartmış ve iğfal etmiştir.⁵⁶ Yılan ya da şeytan öncelikle, Adem’den daha kolay bir şekilde aldatacağını bildiği, kadına yanaşmıştır.⁵⁷ Daha sonra da, kendince Tanrı’nın yasağına karşı bir takım sebepler üretmiş,⁵⁸ ağaca dokunmanın ölüme neden olmayacağı konusunda, büyük bir beceriyle, Havvayı ikna etmiştir.⁵⁹ Böylece kadını kandırmış ve şehvetle onu günaha sürüklemiştir.⁶⁰ Çünkü meyveyi yedikten sonra Havva’da

figürünün tarihteki yeri konusunda ayrıca bkz. Sarıncıoğlu, Ekrem, *Din Fenomenolojisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Işparta, 2002, ss. 47-50.

- ⁵² Melek Samael için bkz. *The Babylonian Talmud*, Sotah 10a, 10b.
- ⁵³ Hirsch, Emil G., “Eve”, *The Jewish Encyclopedia*, C. IV, s. 275.
- ⁵⁴ Hirsch, Emil G., “Eve”, *The Jewish Encyclopedia*, C. IV, s. 275. Yılanın kıskançlıktan çıldırması ile ilgili olarak ayrıca bkz. Harman, Ömer Faruk, “Havva”, *DİA*, İstanbul, 2001, C. XVI, s. 543.
- ⁵⁵ İnsanları gözetken bu melekler ve onların özellikleriyle ilgili malumat için bkz. *The Babylonian Talmud*, Chagigah, 16a.
- ⁵⁶ Bu konuda bkz. *The Babylonian Talmud*, Yevamoth, 113b. Talmud’da anlatılan Adem’in eşinin yılan, yani bir hayvan tarafından iğfal edilmesi anlayışının Yahudilik üzerinde çok derin etkisi olmuştur. Buradan hareket ederek, herhangi bir gayri ahlaki münasebet endişesi ile, yahudi erkeklere kadınların sattıkları *erkek cinsi* büyük baş hayvanları satın almamaları bildirilmiştir. Yine bu endişelerle, örneğin dul kadınların evlerde köpek bulundurmaları yasaklanmaya çalışılmıştır. Bu konuda bkz. *The Babylonian Talmud*, Avodah Zarah, 22b; Baba Bahtra, 16a.
- ⁵⁷ Şeytanın bir ihtimale göre insan görünümünde kadına yanaşması konusunda bkz. *Midrash Rabbah* (Çev. H. Freedman and Maurice Simon), The Sancino Press, London, 1961, C. I, Genesis (Bereshith), 19:3, s. 149.
- ⁵⁸ *Midrash Rabbah*, Genesis, 19:3-4, ss.149-150; *Midrash Tanbuma-Yelammedenu* (Giriş, Notlar ve İndeks İlavesiyle, Çev. Samuel A. Berman), Ktav Publishing House, Hobeken, Genesis, 8, 3:22, s. 27.
- ⁵⁹ Hirsch, Emil G., “Eve”, *The Jewish Encyclopedia*, C. IV, s. 275.
- ⁶⁰ Şeytan zaten daha önceden Havva’ya göz koymuştur. Bu konuda bkz. *The Babylonian Talmud*, Sotah 9b. Ayrıca bkz. *Midrash Rabbah*, Genesis, 19:5, 19:6, ss. 150-151; *The Babylonian Talmud*, Yevamoth, 103b; Avodah Zarah, 22b; Shabbath, 146a; Hirsch, Emil G., “Eve”, *The Jewish Encyclopedia*, C. IV, s. 275. Ayrıca bkz. Erdem, Mustafa, *Hız Adem*, s. 40. Yorumlardaki Şeytan’ın/Yılan’ın Havva’yı şehvet aşılayarak iğfal etmesi anlayışı daha sonraki Yahudi literatüründe fazlasıyla görülecek, hatta son dönem Midraşlardaki yorumlarda Kabil (Kayın)

cinsel arzular uyanmıştır.⁶¹ Havva bu diyaloglar sırasında Yılan'ın/Şeytan'ın “meyveyi yiyerek ölümsüz olma, tanrı gibi olma” vesvesesine aldanmış ve bu alışverişi kârlı bir alışveriş olarak düşünmüştür. Aynı zamanda Havva bu alışveriş sonunda daha zeki olacağına da inanmıştır.⁶²

Buradaki yasak ağacın ne olduğu da Yahudilik'te merak konusudur. Tanah'ta ismi geçen yasak ağaç ile iyiliği ve kötülüğü bilme ağacı üzerinde ayrı ayrı durulmuştur.⁶³ Bu konudaki bazı yorumlara göre yasak meyve bilgiyi temsil eden buğdaydır; fiziki zevk ve hazzı temsil eden incirdir;⁶⁴ üzüm veya ağaç kavunudur;⁶⁵ elmadır.⁶⁶ Ayrıca, yasak meyvenin cinsel birleşme ile ilgili olduğu da söylenmiştir.⁶⁷

Yahudi metinlerinde yer alan Eden'deki yılan-Havva-Adem arasında geçen bu diyaloglar ve gerçekleşen olaylar, bizim yukarıda ele aldığımız, Kur'an dışı İslam literatüründeki yorumlarla çoğu yönüyle örtüşmektedir. Bu durum, Kur'an'dan kaynaklanmayan, Yılan figürü etrafında kurgulanan aldatma ve

ve Habil'in (Evel), yani Havva'nın dünyaya getirdiği iki erkek çocuğun da Yılan'dan/Şeytan'dan dünyaya geldiklerinden söz edilecektir (Jarecki, Julius, “Eve: In Rabbinical Literature”, *The Universal Jewish Encyclopedia*, Ed. Isaac Landman, Universal Jewish Encyclopedia Co., Inc., New York, 1948, C., IV, s. 198). Yine Kabil'in gerçek babasının Adem değil, cinlerden birisi olduğu Havva'nın Adem'den ilk çocuğunun ise Seth olduğu ileri sürülecektir Hirsch, Emil G., “Eve”, *The Jewish Encyclopedia*, C., IV, s. 275). Adem ve Havva'nın soyu ve çocukları ile ilgili geniş yorum için bkz. *The Talmud Selections from the Contents of that Ancient Book, its Commentaries, Teachings, Poetry, and Legends*, Çev. H. Polano, Leary's Book Store, Philadelphia, 1876, ss. 13-15; Ronning, John L., *The Curse on the Serpent (Genesis 3:15) in Biblical Theology and Hermeneutics*, Westminster Theological Seminary, Ann Arbor, 1997, ss. 102-119.

⁶¹ Bittenwieser, Moses, “Adam, Books Of”, *The Universal Jewish Encyclopedia*, C. I., s. 179.

⁶² *Tora: Türkçe Çeviri ve Açıklamalarla Tora ve Aftara 1. Kitap Bereşit*, Bereşit, 3:5-6, s. 22.

⁶³ Bu ağaçlarla ilgili Yahudi yorumları için bkz. *The Sarcino Zohar*, Bereshith, 1, 35b; Aiken, Lisa, *To Be A Jewish Woman*, Jason Aronson Inc., New Jersey, 1993, ss. 15-16; Erdem, M., *a.g.e.*, ss. 36-37. Tanah'ta geçen bu meyve kelimesine verilen anlamlarda bölgesel meyvelerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda bkz. *The Torah: A Modern Commentary*, Genesis, 3:6, s. 35. Ayrıca, yasak ağaçla ilgili etik, entelektüel ve cinsel yorumlarla ilgili olarak bkz. *ayn eser* ss. 38-40. Hristiyan gelenekte genelde meyveden kastedilenin elma olduğu kabul edilir. Hristiyanlık'taki bu ağaçlarla ilgili yorumlar için bkz. Erdem, M., *a.g.e.*, ss. 67-82.

⁶⁴ *Midrash Rabbah*, Genesis (Bereshith), 15:7, s. 123.

⁶⁵ *The Torah: A Modern Commentary*, Genesis, 3:6, s. 35.

⁶⁶ Barclay, Joseph, *The Talmud*, London, 1878, s. 70, dipnot 3. Ayrıca bu konuda bkz. Erdem, M., *a.g.e.*, ss. 36-37, 39.

⁶⁷ Yasak ağacın ne anlama geldiği ile ilgili kabbalistik yorum için bkz. Laitman, M., *The Zohar*, 225, s. 417; *Sarcino Zohar*, Shemoth, 2, 144a.

aldatılma senaryosunun esin kaynağının doğrudan Yahudi kültürü olduğunu göstermektedir.⁶⁸

İslami literatürdeki Cennet'te yaşanan olayların sunumu ile ilgili malumatın bundan sonraki bölümü de yine Yahudilik'ten izler taşımaktadır. Buna göre, Adem'in yasaklanmış ağaçtan yeme nedeni; Havva'yı ihtiyacı için çağırması üzerine onun, ağaçtan yemediği sürece, buna izin vermeyeceğini söylemesidir.⁶⁹ Havva'nın, Adem'e, Ben yedim zararını görmedim sen de ye! diyerek ısrar etmesidir.⁷⁰ Hatta, Sa'id b. Müseyyeb'e göre Havva'nın Adem'i içki içirip sarhoş etmesidir.⁷¹ Bu konudaki yorumlardan birisinde şöyle denilir: "Hz. Havva, Hz. Adem'e içki sundu. Hz. Adem bunu içip sarhoş olunca, bu işi yaptı. Alimler bunun uzak bir ihtimal olmadığını, çünkü Hz. Adem'in, o ağaç dışında her şeyden yemeye izinli olduğunu; biz ağacı "buğday" manasına hamlettiğimiz

⁶⁸ Yahudi kültüründe yer alan ve daha sonra İslam'da karşımıza çıkan kadının aldanması anlayışı Yahudi şeriatini esas alan Hıristiyanlık'ta da aynen benimsenmiştir. Örneğin "Adem aldanmadı, fakat kadın aldanarak suçla düştü." (I. Timeteosa 2:13-14) cümlesi Tekvin'deki metinlerin tekrarından ibarettir. İncil'de yer alan bu metinde ve diğer metinlerde Yılan-Kadın-Adem üçlemesi arasında geçen olaylar kadına fatura edilmiştir. Buna göre, aldanan, aldatan ve günahkar olan kadındır. Eden'den çıkartılışın Hıristiyan yorumu için bkz. Walter Swee Huat Lim, *Biblical Anology and the Heroic Paradigm in Paradise Lost and Paradise Regained*, University of Toronto, School of Graduate Studies Program of the Final Oral Examination for the Degree of Doctor of Philosophy, Toronto, 1987, ss. 75-90. Ayrıca Tanah'ın Eden'de olup biten olaylarla ilgili verdiği haberlere Hıristiyan müfessirlerin yaptıkları yorumlar için bkz. *The New Interpreter's Bible: A Commentary in Twelve Volumes*, Ed. Leander E. Keck ve diğerleri, Abingdon Press, Nashville, 1994, Genesis, 3:1-24, C. I, ss. 359-370; *Commentary on the Old Testament: The Pentateuch*, Society for Promoting Christian Knowledge, London, 1889, Genesis, 3:1-24, s. B₂; *Peake's Commentary on the Bible*, Ed. Matthew Black, H. H. Rawley, Nelson, Nairobi, 1977, Genesis, 3:1-24, ss. 180-181; *A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Old Testament Ed. Leonard Johnston-New Testament, Ed. Conleth Kearns, Nelson, New York, 1975, Genesis, 2:21-23; 3:1-24, ss. 176-181; *A New Commentary on Holy Scripture Including the Apocrypha*, Ed. Charles Gore ve dğr., Society Promoting Christian Knowledge, London, 1928, Genesis, 2:21-23, ss. 42-44; *William Neil's One Volume Bible Commentary*, Genesis, 3:1-24, ss. 17-23. Yeni Ahid'de de benimsenen Eski Ahid'deki kadının yaratılışı ve kadının Eden'den çıkarılıştaki rolünü anlatan metinlere çeşitli kritikler yapılmıştır. Bu konuda da örnek olarak bkz. Laffey, Alice L., *An Introduction to the Old Testament: A Feminist Perspective*, Fortress Press, Philadelphia, 1988, ss. 21-27. Ayrıca Adem'in düşüşü ile ilgili mitolojik anlatının Babil'deki mitlerden kaynaklandığı, yılanın Eden'in ortasındaki yasak meyveyi yedirmesinden sonra gelişen olaylara bağlı olarak Eden'den çıkarılışın gerçekleştiğinin bir Babil mitinde de anlatıldığı gibi yaklaşımlar için bkz. *A New Commentary on Holy Scripture*, Genesis, 3. Bab'ın girişi, s. 43.

⁶⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, C. I, s. 30.

⁷⁰ Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberi*, Çev. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınları, ty., C. I, s. 94.

⁷¹ İbnü'l Esîr ise Cennet şarabının sarhoş etmeyeceğini söyler. Bu konuda bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, C. I, ss. 30-31. Bu türden haberler ciddi anlamda tenkide uğramış ve bunların kaynağının İsrailiyat olduğu söylenmiştir. Bu konuda örnek olarak bkz. Abdullah Aydemir, *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler*, s. 28.

takdirde, içki içmeye de izinli olduğunu söylemişlerdir.⁷² Bu yorumda da görüldüğü gibi, Adem'in içki içmesi normal karşılanmaktadır. Bu durumda ise, Adem içkinin etkisiyle, yani sarhoşken yasak ağaçtan yemiştir. Bu yasak ağacın ilim ağacı, üzüm asmaları, buğday, sümbüle, zeytin, hurma, incir, kafur, ebedilik, şarap, mihnet, üzüm, meyve, şecere-i ilm-i Muhammedi, şecere-i al-i Muhammedi gibi anlamlara geldiği ileri sürülmüştür.⁷³

Tekrar Yahudi geleneğine döndüğümüzde Tanrı'nın sadece bir tek ağaçtan yemeyi yasakladığını görürüz. Durum böyle olmakla birlikte, yılan Havva ile diyaloga başlayabilmek ve konuşmaya bir bahane bulmak için bütün ağaçlar diyerek söze başlar.⁷⁴ Tanrının ağaçtan yemeyi yasaklama nedeninin, Tanrı gibi, istediği zaman dünyayı yaratabilecek olduğu hususunda Havva'yı ikna eder. Aynı zamanda onların büyük meleklerin arasına karışacaklarını söyler.⁷⁵ Yine, Tanrının sadece yemeyi yasakladığını, dokunmanın ise öldüreceğini bildirmediğini ileri sürer. Havva da emrin sadece "yemeyin" şeklinde olduğunu söyler.⁷⁶ Bundan sonra yılan Havva'yı ağaca doğru iter,⁷⁷ kandırılan, aldatılan Havva elini ağaca dokunur, meyveye uzanır ve tutar. Şeytan "Bak dokundun ve ölmedin, yersen de ölmezsin" der.⁷⁸ Havva meyveye dokunmakla bir şey olmadığını görür;⁷⁹ ama meyveyi tutmasıyla birlikte hemen ölüm meleğinin kendisine doğru hareket ettiğini farkeder.⁸⁰ Aklına, kendi ölümünden sonra, Adem'in başka bir kadınla evlenerek yaşamına devam edeceği düşüncesi gelir.⁸¹ Bunun üzerine kaderine Adem'i de ortak etmek ister⁸² ve yılanın yaptığı şarap

⁷² Razi, *Tefsir-i Kebir Mefatihul Gayb*, C. II, ss. 409-410.

⁷³ Bu konudaki görüşleri topluca görmek için bkz. Abdullah Aydemir, *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler*, ss. 25-26.

⁷⁴ Aiken, Lisa, *To Be A Jewish Woman*, Jason Aronson Inc., New Jersey, 1993, s. 15.

⁷⁵ *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis* (Giriş ve Notlar ile Çev. Michael Maher), The Liturgical Press, Minnesota, Gen. 3:6, s. 25.

⁷⁶ *Tora: Türkçe Çeviri ve Açıklamalarla Tora ve Aftara 1. Kitap Bereşit*, Bereşit, 3:3-4, s. 21. Bütün bu olaylar olurken Adem uyumaktadır. *Midraš Rabbah*, Çev. H. Freedman and Maurice Simon, The Sancino Press, London, 1961, C. I, Genesis (Bereshith), 19:3, s. 149. Diğer taraftan daha önce Adem Havva'yı ağaca yaklaşmaması için uyarılmış ve tedbir almaya çalışmıştır. Bkz. *The Babylonian Talmud*, Sanhadrin, 29a.

⁷⁷ Ginzberg, Louis, *The Legends of the Jews I: Bible Times and Characters From the Creation to Jacob*, Translated by Henrietta Szold, Philadelphia 1998, C. I, s. 72; *The Sancino Zobar*, Bereshith, I, 36a.

⁷⁸ *Tora: Türkçe Çeviri ve Açıklamalarla Tora ve Aftara 1. Kitap Bereşit*, Bereşit, 3:3-4, s. 21.

⁷⁹ *Midraš Rabbah*, Genesis (Bereshith), 19:5, s. 151.

⁸⁰ Ginzberg, L., *a.g.e.*, C. I, s. 72. Ayrıca Havva'nın ölüm meleğini görünceye korkuya kapılmasıyla ilgili olarak bkz. *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis*, Gen. 3:6, s. 26.

⁸¹ Jarecki, Julius, "Eve", *The Universal Jewish Encyclopedia*, C. IV, s. 198.

⁸² Ginzberg, L., *a.g.e.*, C. I, ss. 72.

içme teklifini kabul eder.⁸³ Sonra da öleceksek de beraber, yaşayacaksak da beraber diyerek Adem'in içeceğine şarap karıştırır.⁸⁴ Adem bilmeden bu karışımı içer ve sarhoş olur, arkasından yasak meyveyi yer. Böylece Havva, başka bir kadınla evlenmemesi için, Adem'e de yasak meyveyi yedirmiş olur.⁸⁵

Bu ilişkide Adem'in üzerine düşen; sadece önüne gelen meyveyi yemekten ibarettir.⁸⁶ Bütün suç ve sorumluluk ise Havva'nındır.⁸⁷ Havva böylece hem Yılan/Şeytan tarafından ilk defa aldatılan hem de günahının bedelini nesillerinin de ödemesine neden olan ilk insan özelliğini kazanır.⁸⁸

Yukarıda ele aldığımız Yahudilik'teki bu görüşler, daha önce kaydettiğimiz İslam geleneğindeki görüşlerle örtüşmektedir. Dolayısıyla, araştırmamızın başından buraya kadar ele aldığımız metinler bize Yahudi-Hıristiyan kültürünün İslam'da fazlasıyla etkili olduğunu göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla, Kur'an'da yer almayan konular Yahudi kültüründeki dogmalarla doldurulmuştur. Hatta bazı yorumlar sadece Yahudi dogmalarından mülhem olmakla kalmamış, Yahudi metinlerinden doğrudan kopyalama suretiyle yapılmıştır.

Elbette burada üzerinde durulması gereken husus; Kur'an'da açıkça belirtilmeyen bir konunun yorumlanması sırasında peygamberin sözüdür diye Yahudi metinlerinin birebir kopya edilmesi girişimidir. Bu durum İslam

⁸³ Bu konuda bkz. *Midraš Rabbah*, Numbers, Genesis, 10:8, s. 375. Midraš Rabbah'ın Numbers (Sayılar) kitabının 10. bölümünde içkinin zararları ve ondan kaçınılması geektüğü anlatılırken Havva ve Yılan arasında geçen olaya atf yapılır.

⁸⁴ Hirsch, Emil G., "Eve", *The Jewish Encyclopedia*, C., IV, s. 275.

⁸⁵ Havva'nın meyveyi yemesinden sonra ölüm korkusu ile ağlaması ve Adem'le aralarında geçen konuşmalar için bkz. *Midraš Rabbah*, Genesis, 19:5, s. 151; 20:8. ss. 166-167.

⁸⁶ Carmody, Denise, L., "Judaisim", *Women in World Religions*, Ed. Arvind Sharma, Sri Satguru Publications, Delhi, 1995, s. 186. Hıristiyan yorumlarında Adem'in Havva'nın yaratılışından sonra zevklerinin peşine düştüğü, daha önce onun bu türden arzularının bulunmadığı ifade edilir. Bu konular için bkz. Jason Rust, *Women in 1st Century Mediterranean Culture: A Comparison Between Philo of Alexandria and Paul of Tarsus*, The Religious and Cultural Environment of Early Christianity, March 8, 2006, s. 2, <http://www.pdfgratis.org/philo-de-alexandria/1> (erişim tarihi 03.01.2011); Pavlus daha sonra Adem ve Havva arasındaki bu ilişkiyi, kendi görüşü olan, kadın ile erkek arasındaki göreceli ilişkiyi desteklemek için kullanacaktır. Bkz. "Eve", *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Ed. F. L. Cross, Oxford University Press, London, 1985, s. 487. Ama, özellikle erkeğin kadın üzerindeki otoritesi konusu tartışılacaktır. John L. McKenzie, S. J., "Eve", *Dictionary of the Bible*, Collier Books, Macmillan Publishing Company, NewYork, 1965, s. 254.

⁸⁷ Bu konular için bkz. Peters, F.E., *Judaism, Christianity and Islam*, Princeton University Press, Princeton, 1990, C. I, ss. 12-14.

⁸⁸ Bu konuda bkz. Lockyer, Herbert, "Eve", *The Women of the Bible: The Life and Times of All the Women of the Bible*, Zondervan Publishing House, Michigan, 1970, s. 57; Morton, H., *Women of the Bible*, Methuen & Co. Ltd., London, 1956.

peygamberinin kendisinden yapılacak rivayetlerle ilgili ciddi uyarılarının dikkate alınmadığının bir göstergesidir.

Kur'an'da sınırlı bilgi içeren ayetlere, İsrailiyat kaynaklı yorumlarla, bir takım anlamların yüklendiğini tespit etmiş olmak araştırmalar sırasında ne kadar ihtiyatlı davranılması gerektiğini bize göstermektedir. Çünkü, İslami görüşür diye kabullenilmiş inançların, bazen hiçbir şekilde Kur'an'dan kaynaklanmadığı ve vahye dayanan bir mesnedinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu inançların kaynağının başka din ve kültürlerden aktarılan öğretilerin, hurafelerin, mitsel ve dinsel anlatıların olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu gerçek bizim araştırmamızda ele aldığımız Eden'de/Cennet'te Yılan/Şeytan, Havva ve Adem arasında geçen olaylarla ilgili inançlarda da karşımıza çıkmış durumdadır. Bu konudaki İslam kültüründe kendisine yer edinebilmiş inançlar aslında büyük ölçüde Yahudi-Hıristiyan kültürün mitsel ve dinsel öğretilerini yansıtmaktadır. Belirtmeliyiz ki, Yahudi-Hıristiyan kültürü ise çok daha önceki kültürlerin etkisi altında oluşmuş bir kültürdür.⁸⁹

SONUÇ

Yahudi kutsal kitaplarından Tanah'ta Eden'de Yılan-Havva-Adem arasında geçen olayların baş sorumlusu olarak Havva gösterilmiştir. Havva yasak meyveyi Yılanın/Şeytanın iğfali ile yedikten sonra, daha önce

⁸⁹ Bizim araştırmamızda üzerinde durmadığımız bu hususta en azından şunları söylememiz mümkündür: Yahudilerin ataları ile ilgili kayıtlara baktığımızda, onların aslen Mezopotamya menşeli olduklarını tesbit etmekteyiz. Yahudilerin atası Hz. İbrahim, ailesini de yanına alarak, Mezopotamya'nın Ur şehrinde göçetmiş ve Harran yolu ile Kenan Diyarı'na gelmiştir (Tekvin, 11:27-30; Resullerin İşleri, 7:2-4; Tekvin, 12: 6-20; 15:7-21; Hezekiel, 33:24). Bu konuda geniş bilgi için bkz. "Judaism: The Chosen People", *The World's Religions*'un içinde, Ed. Peter B. Clarke, Reader's Digest, New York, 1993, s. 20. Bizim burada ele alamadığımız, Yahudilik'teki kadın anlayışı üzerinde derin izleri görünen Mezopotamya'daki kadınların durumunu görmek için bkz. Berktaş, Fatmagül, *Teke Tanrı Dinler Karşısında Kadın*, Metis Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 41-44, 80-83). Hem Hz. İbrahim döneminde hem de ondan sonraki zamanlarda Yahudiler yüzyıllarca Kenan Diyarı, Mısır, Babil gibi coğrafyalarda kalmışlardır. Bu coğrafyalardaki kültürlerin her birisinin Yahudi kültür mozayığında katkısı olmuştur. Örneğin İbrahim ve ailesinin bir müddet Mısır'da yaşadıkları (Tekvin, 12-20; 26:1), yine örneğin Musa peygamberin de Mısır'da yaşadığı bilinmektedir. Bu dönemde Musa peygamber Mısırlılar gibi giyindiği için kendisine Mısırlı denildiği (Çıkış, 2:19) metinlerde kayıtlıdır. Dolayısıyla, Yahudilerin pek çok kültürün etkisinde kaldıkları açıktır. Diğer kültürlerin Yahudilik'teki etkisini sadece kıyafetler örneğinde görmek için bkz. Nowack, Wilhelm, "Costume", *The Jewish Encyclopedia*, C. IV, s. 294; Yeivin, Ze'ev; Rubens, Alfred, "Dress", *Encyclopaedia Judaica*, Keter Publishing House, Jerusalem Ltd, Jerusalem, 1996, C. VI, ss. 213-223. Yahudi kadınının konumunu içinde yaşadıkları kültürlerdeki kadınların konumları ile karşılaştırmak için de örnek olarak Mısırlı kadınlar hakkında bilgi veren şu esere bkz. Freeman, Charles, *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Çev. Suat Kemal Angı, Dost, Ankara, 2003, ss. 67-68.

aldatılmayan, Adem'e de yedirmiştir. Yılanın Eden'e nasıl girdiği ve Havva'yı nasıl aldattığı ile ilgili olarak Yahudi kutsal metinlerinde fazlasıyla malumat bulunmaktadır. Bunların önemli bir kısmı Tanah'ta yer almamaktadır.

Kur'an'da Tanah'ta ve diğer Yahudi kutsal kitaplarında karşımıza çıkan türden bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Bu nedenle, Cennet'te Şeytan, Havva ve Adem arasında geçen diyalogların ve yaşanan olayların Kur'an'da açıkça ele alınan konular arasında bulunmadığını söyleyebiliriz. Gerçi, Kur'an'da da bir bahçenin varlığından, Adem ve Havva'nın bu bahçeye yerleştirildiklerinden, bahçede yasaklanmış bir ağacın bulunduğundan, Şeytanın kandırmasıyla Adem ve Havva'nın bu ağaçtan yediklerinden bahsedilmektedir. Ama, bunlar ana hatlarıyla zikredilmekte ve gelişen olaylardan da Havva sorumlu tutulmamaktadır. Diğer taraftan bu bahislerin işlendiği İslami kaynakların önemli bir kısmında Cennet'te olup bitenler anlatılırken aynen Yahudi-Hıristiyan kültüründeki kurgu yansıtılmakta, çoğu zaman da bu kurgu Kur'an ayetleriyle kanıtlanmaktadır. Böylece önce mitsel motiflerle örgülenmiş, bir Havva tiplmesi ortaya çıkarılmakta, sonra da bu tip üzerinden Havva ciddi bir şekilde eleştirilerek, suçlanmaktadır.

Bu konuda peygamberden yapılan rivayetler ile tarihsel malumatın büyük kısmı tartışmalıdır. O nedenle, söz konusu rivayetlere ve malumata dayalı ayet yorumları da ihtiyatla karşılanmalıdır. Yorumların çoğu İslami kaynaklı olmayıp Yahudi-Hıristiyan kültürden aktarmadır. Araştırmamızda üzerinde durma imkanı bulamadığımız, Yahudi-Hıristiyan kültürden gelen malumatın ise çok daha evvelki kültürlerden izler taşıdığı bir realitedir.

Sonuç itibarıyla, Cennet'te Şeytan-Adem-Havva arasında geçen olaylarla ilgili olarak pek çok müslüman, farkında olmadan, Yahudi-Hıristiyan kültürün öğretisini kabullenmekte, hatta bunun da ötesinde başka din ve kültürlerdeki dinsel ve mitsel inançları benimsemektedir.

KAYNAKÇA

- A History of the Christian Church* [Revised Edition Williston Walker], T&T Clark, Edinburg, 1959.
- A New Catholic Commentary on Holy Scripture*, Old Testament Ed. Leonard Johnston-New Testament, Ed. Conleth Kearns, Nelson, New York, 1975.
- A New Commentary on Holy Scripture Including the Apocrypha*, Ed. Charles Gore ve dğr., Society Promoting Christian Knowledge, London, C. 1928.
- Abdus-semi' el-Mısri, "İslam'da Ticaret Adabı" (Çev. Ramazan Şimşek), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1953, C. XXV, s. 477-484.
- Adam, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Seba Yayınları, Ankara, 1997.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed (ö. 241/855), *Müsned*, I-VI, Müessesetü Kurtuba, Mısır, t.y.
- Ahroni, Reuben, *Yemenite Jewry: Origins, Culture, and Literature*, Indiana University Press, Bloomington, 1986.
- Aiken, Lisa, *To Be A Jewish Woman*, Jason Aronson Inc., New Jersey, 1993.
- Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh (ö. 1270/1854), *Râhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesâni*, I-XV, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1987.
- Andrews, Louie Adaline, *Sin With a Feminine Flair: Failing to Self-Actualize*, The Florida State University, 1985.
- Ateş, Ali Osman, *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000.
- Aydemir, Abdullah, *İslami Kaynaklara göre Peygamberler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992.
- Aydın, Fuat, *Pavlus'un Din Anlayışının Yansımaları* (Doktora çalışması), İstanbul, 2000.
- Barclay, Joseph, *The Talmud*, London, 1878.
- Baron, Witmayer Salo, *A Social and Religious History of the Jews: Heirs of Rome and Persia*, Columbia University Press, 1957.
- Bayladı, Derman, *Uygurluklar Kavşağı Anadolu*, Say Yayınları, İstanbul, 2003.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (ö. 279/892-3) *Fütûhu'l-Buldân*, I-V, thk. Rıdvân Muhammed Rıdvân, Beyrut, 1403.

- Berktaş, Fatmagül, *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*, Metis Yayınları, İstanbul, 2000.
- Fishbane, Michael, "Eve", *The Encyclopedia of Religion*, I-XVI, Ed. Mircea Eliade, C. V, Macmillan Publishing Company, London, 1987, s. 199.
- Buhârî, Ebû 'Abdillah Muhammed b. İsmâ'îl (ö.256/870), *el-Câmiü'l-Müsnedü's-Sabîhü'l-Mubtasar min Umûri Resûlillahi (s.a.s) ve Sünenihî ve Eyyâmihî*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.
- Cohen, Chaim, "Eden, Garden of", *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, Ed. R. J. Zwi, Werblowsky & Geoffrey Wigdor, Oxford University Press, Oxford, 1997, s. 214.
- Carmody, Denise, L., "Judaism", *Women in World Religions*, Ed. Arvind Sharma, Sri Satguru Publications, Delhi, 1995.
- Commentary on the Old Testament: The Pentateuch*, Society for Promoting Christian Knowledge, London, 1889.
- Crossan, John Dominic, *Jesus: A Revolutionary Biography*, Harper San-Francisco, San Francisco, 1994.
- Dürüşken, Çiğdem, *Paulus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshâk el-İsferâinî (ö.316/928), *Müsned*, I-V, (Thk. Eymen b. Ârif ed-Dimaşkî), Dârü'l-Ma'rife, 1. baskı, Beyrut, 1998.
- Encyclopaedia Judaica*, I-XVII, Keter Publishing House, Jerusalem Ltd, Jerusalem, 1996.
- Erdem, Mustafa, *Hazreti Adem (İlk İnsan)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003.
- er-Razi, Fahrüddin, *Tefsir-i Kebir Mefatihul Gayb*, I-XXIII, Ter. Suat Yıldırım-Lütfullah Cebeci ve dğr., Akçağ Yayınları, Ankara, 1988.
- Foot, Moore George, *Judaism*, Harvard University Press, Cambridge, 1958.
- Freeman, Charles, *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Çev. Suat Kemal Angı, Dost, Ankara, 2003.
- Gazali, Muhammed, *Fakihlere ve Mubaddislere Göre Nebvî Sünnet*, Çev. Ali Özek, İslami Araştırmalar, İstanbul, 1992.
- Ginzberg, Louis, *The Legends of the Jews I: Bible Times and Characters From the Creation to Jacob*, Translated by Henrietta Szold, Philadelphia, 1998.

- Günaltay, Şemsettin, *İslam Öncesi Araçlar ve Dinleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1997.
- Gündüz, Şinasi, *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbü'rî, (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sabihayn*, I-IV, (Thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990.
- Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâikü's-Siyâsiyye*, Çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi, İstanbul, 1997.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, İstanbul, 1966.
- Harman, Ömer Faruk, "Havva", *DİA*, İstanbul, 2001, C. XVI, ss. 542-545.
- Harman, Faruk, *Metin Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Metinleri* (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, 1988.
- Harik, Ramsay M. *Jesus of Nazareth: Teacher and Prophet*, Franklin Watts New York, 2001.
- Hughes, Philip, *A History of the Church*, Sheed & Ward, London, 1947.
- Hurç, Ramazan, "Dinler Arası Diyalog Bağlamında Hz. Muhammed'in Hıristiyanlarla İlişkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 2002, C. 12, S. 2, ss. 367-394.
- İbn Hibban, Ebû Hâtım Muhammed b. Ahmed (ö. 354/965), *Sabihu İbn Hibban bi Tertibi İbn Belbân*, I-XVIII (Thk. Şu'ayb el-Arnaût), Müessesetü'r-Risâle, 2. baskı, Beyrut, 1390/1970.
- İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, I-XVI, Çev. Bekir Karlığa- Bedrettin Çetiner, Çağrı yayınları, İstanbul, 1984.
- İbnü'l Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Çev. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, İstanbul, 1989.
- John L. McKenzie, S. J., *Dictionary of the Bible*, Collier Books, Macmillan Publishing Company, NewYork, 1965.
- Johnson, Paul, *Yahudi Tarihi*, Çev. Filiz Orman, Pozitif Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.
- Kahn, Yoel H., *The Three Morning Blessings "...Who Did Not Make Me..." A Historical Study of a Jewish Liturgical Text*, Berkeley, California, 1999.
- Karesh, Sara & Hurvitz, Mitchell M., *Encyclopedia of World Religions: Encyclopedia of Judaism*, Ed. J. Gordon Melton, New York, 2006.

- Kimelman, Reuven, *The Seduction of Eve and Feminist Readings of the Garden of Eden*, Brandeis University, Women in Judaism, Vol 1, No 2 (1998, Women in Judaism: A Multidisciplinary Journal) <http://jps.library.utoronto.ca/index.php/wjudaism/article/view/170/203> (erişim tarihi 02.02.2011).
- Koyuncu, Mevlüt, “İlk İslam Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Sakarya, 2008, C. 10, S. 1, s. 131-140.
- Kurt, Abdurrahman, “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 2001, C. 10, S. 2, s. 113. ss. 97-122.
- Kurtubi, *el-Câmiu li-Abkâmi'l-Kur'an*, I-XVII, Ter. M. Beşir Eryarsoy, Buruc Yayınları, İstanbul, 1997.
- Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, I-XVI, Çev. M. Emin Saraç, Bekir Karlığa, İ. Hakkı Şengüler, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1968.
- Laffey, Alice L., *An Introduction to the Old Testament: A Feminist Perspective*, Fortress Press, Philadelphia, 1988.
- Latovrette, Kenneth Scott, *A History of Christianity*, Harper & Row, Publishers, London, 2002.
- Lockyer, Herbert, *The Women of the Bible: The Life and Times of All the Women of the Bible*, “Eve” maddesi, Zondervan Publishing House, Michigan, 1970.
- Maccoby, Hyam, *Judaism in the First Century*, Sheldon Press, London, 1989.
- Maimonides, Moses, *The Guide for the Perplexed*, Trans. M. Friedlander, Broadway House, London, 1951.
- Margoliouth, D. S., *İslamiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkileri*, Çev. Suat Ertüzün, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003.
- Mevdûdî, Seyyid Ebü'l-A'la, *Tefhîmu'l-Kur'an*, I-VII, Çev. M. Han Kayani, Y. Karaca, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.
- Tanyu, Hikmet, “Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, C. XIV, ss. 95-124.
- Davis, Eli, “Tanakh”, *Encyclopedia Judaica*, Keter Publishing House, Ltd., Jerusalem, 1996, C. XV, s. 790.
- The Mishnah*, Giriş ve Kısa Açıklama Notlarıyla İbranice'den İngilizce'ye Çev. Herbert Danby, Oxford University Press, London, 1972.

- Midrash Rabbah*, I-X, Trans. H. Freedman and Maurice Simon, The Sancino Press, London, 1961.
- Midrash Tanhuma-Yelammedenu*, Giriş, Notlar ve İndeks İlavesiyle İbrance'den İngilizce'ye Çev. Samuel A. Berman, Ktav Publishing House, Hoboken, ty.
- Morton, H., *Women of the Bible*, Methuen & Co. Ltd., London, 1956.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc (ö. 261/874), *Sabîbu Müslim*, I-V, (Th. M. Fuad Abdülbaki), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ty.
- Nowack, Wilhelm, "Costume", *The Jewish Encyclopedia*, Ed. Isidore Singer, Funk and Wagnalls Company, New York, 1951, C. IV, ss. 293-303.
- Özkuyumcu, Nadir, "Asr-ı Saadet'te Yahudilerle İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*'ın içinde, Ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul, 1994.
- Peake's Commentary on the Bible*, Ed. Matthew Black, H. H. Rawley, Nelson, Nairobi, 1977.
- Peters, F. E., *Judaism, Christianity and Islam*, Princeton University Press, Princeton, 1990.
- Plaut, Gunther W., Bamberger, Bernard J. & Hallo, William W., *The Torah: A Modern Commentary*, Ed. Gunther Plaut, Union of American Hebrew Congregations, New York, 1981.
- Renan, Ernest, *The Life of Jesus*, Prometheus Books, New York, 1991.
- Ronning, John L., *The Curse on the Serpent (Genesis 3:15) in Biblical Theology and Hermeneutics*, Westminster Theological Seminary, Ann Arbor, 1997.
- Rust, Jason, *Women in 1st Century Mediterranean Culture: A Comparison Between Philo of Alexandria and Paul of Tarsus*, The Religious and Cultural Environment of Early Christianity, March 8, 2006, ss. 1-16, <http://www.pdfgratis.org/philo-de-alexandria/1> (erişim tarihi 03.01.2011)
- Salebi, Ebû İshak Ahmed b. İbrahim en-Neysaburi, *Araisu'l-Mecalis*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 2000.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Din Fenomenolojisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta, 2002.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys, *Tefsîru'l Kur'an*, Sadeleştiren Mehmet Karadeniz, Sezgin Neşriyat, İstanbul, 1993.

- Semhûdî, Nureddîn Ali b. Ahmed (ö. 911/1505), *Vefâu'l-Vefâ bi Abbâri Dâri'l-Mustafa*, I-IV, Beyrut, Tarihsiz.
- Süheylî, Abdurrahman (ö. 581/1185), *Er-ravdu'l-Unuf*, I-VII, Kahire, 1967.
- Swindoll, Charless R., *The Greatest Life off All: Jesus*, Thomas Nelson, Nashville, 2008.
- Taberi, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (ö. 310/992), *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Ter. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, I-V, MEB Yayınları, İstanbul, 1991.
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (ö. 310/992), *Taberi Tefsiri*, I-IX, Hisar Yayınevi, 1996.
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, (ö. 310/992), *Tarih-i Taberi*, Ter. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınları, ty.
- Targum Pseudo-Jonathan: Genesis*, Giriş ve Notlar ile Çev. Michael Maher, The Liturgical Press, Minnesota, ty.
- The Babylonian Talmud*, I-XVIII, Ed. Isidora. Epstein, The Soncino Press, London, 1938.
- The Jewish Encyclopedia*, I-XII, Ed. Isidore Singer, Funk and Wagnalls Company, New York, 1951.
- The New Interpreter's Bible: A Commentary in Twelve Volumes*, Ed. Leander E. Keck ve diğerleri, Abingdon Press, Nashville, 1994.
- The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Ed. F. L. Cross, Oxford University Press, London, 1985.
- The Sancino Zohar*, I-V, Sancino Press, Brooklyn, 1984.
- The Talmud Selections from the Contents of that Ancient Book, its Commentaries, Teachings, Poetry, and Legends*, Çev. H. Polano, Leary's Book Store, Philadelphia, 1876.
- The Universal Jewish Encyclopedia*, I-X, Ed. Isaac Landman, Universal Jewish Encyclopedia Co., Inc., New York, 1948.
- The World's Religions*, "Judaism: The Chosen People", Ed. Peter B Clarke, Reader's Digest, New York, 1993.
- Tora: Türkçe Çeviri ve Açıklamalarla Tora ve Aftara 1. Kitap Bereşit* (Çev. Moşe Farsî), Ed. Yitshak Heleva ve dğr., Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul, 2002.

- Valler, Shulamit, *Business Women in the Mishnaic and Talmudic period*, Haifa University, Israel, ty.
- Walter, Swee Huat Lim, *Biblical Anology and the Heroic Paradigm in Paradise Lost and Paradise Regained*, University of Toronto, School of Graduate Studies Program of the Final Oral Examination for the Degree of Doctor of Philosophy, Toronto, 1987.
- Weber, Max, *Ancient Judaism*, Çev. ve Ed. Hans H. Gerth ve Don Martindale, The Free Press, Gloncoe, Illinois, 1960.
- Neil, William, *William Neil's One Volume Bible Commentary*, Hodder and Staughton, London, 1990.
- Ünalın, Sıddık ve Öztürk, Hakan, "Hz. Muhammed'in Hıristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ, 2007, 12:2, ss. 11–31.
- Wolfenson, İsrail, *Taribu'l-Yahud fi Bilâdi'l-Arab*, Mısır, 1927.
- Wylen, Stephen M., *Settings of Silver: An Introduction to the Judaism*, Paulist Press, New York, 1989.
- Yasdıman, Necla, *Kur'an-Sünnet-Fıkıh Bağlamında Kadının Evlilikteki Hakları*, Kanyılmaz Matbaası, İzmir, 2003.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979.
- Yeivin, Ze'ev; Rubens, Alfred, "Dress", *Encyclopaedia Judaica*, Keter Publishing House, Jerusalem Ltd, Jerusalem, 1996, C. VI, ss. 213-223.
- Yiğit, İsmail, *Peygamberler Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2004.